

“НЕКАНОНІЧНИЙ” А.КАМЮ: ПІЗНЯ ТВОРЧІСТЬ (1952-1960)

Стаття присвячена останньому недостатньо дослідженому періоду творчості А.Камю. Ціль статті полягає у тому, щоб: 1) охарактеризувати доробок письменника у період після публікації есе “Бунтівна людина” до його передчасної смерті; 2) проаналізувати наукові погляди на цей етап (С.Великовський, С.Фокін, О.Тодд, Г.Р.Лотман); 3) висунути гіпотезу про основну тематичну направленість цього циклу.

This article centres on the last insufficiently explored Albert Camus' period. The purpose of this paper consists in 1) drawing a description of his works at the period after the publication of the essay “Revolted Man” until the writer's premature death; 2) analyzing scientific points of view on this cycle (S.Velikovskyj, S.Fokin, O.Todd, H.R.Lottman); 3) making attempt to advance the hypothesis about its main thematic trend.

Доробок А.Камю зазвичай обмежують двома найбільш відомими циклами – періодом абсурду і періодом бунту, – хоча сам письменник ще у своїх записниках за 1945-1948 роки розділив як свої вже опубліковані, так і лише задумані твори на п'ять етапів. Окрім широко відомих сьогодні циклів абсурду і бунту, А.Камю запланував ще третій цикл суду, або Немезиди – богині міри і справедливості, за яким мав слідувати четвертий етап, пов'язаний з ідеєю любові. Про завершальний лише запланований п'ятий період власного доробку письменник схематично зазначив: “Виправлене творіння, або Система + великий роман + розлогий роздум + п'єса для читання” [3, 286]. Загальновідомість перших двох циклів А.Камю, на відміну від пізньої творчості митця, значною мірою обумовлена їх завершеністю, адже кожному етапові письменник планував надати жанрової симетрії: представити ключову ідею кожного циклу крізь призму філософського есе, роману та драми. Мета статті полягає у тому, щоб в контексті усього доробку А.Камю охарактеризувати його пізню творчість, визначити її тематичну направленість та оглянути ряд наукових досліджень, що торкаються життя та творчості митця в період з 1952 по 1960 рік.

Потрібно наголосити, що визначені самим письменником цикли творчості попри жанрову і

тематичну єдність не замикаються у своїх межах, а навпаки, переростають один в інший, розвиваючи і переосмислюючи ту ж саму ідею – проблему людського існування. Так, сам письменник у 1955 році, аналізуючи свій творчий шлях, фактично говорить про метатекстуальність свого доробку: “У будь-якому випадку я можу вам сказати, що кожний письменник повторюється, у той самий час коли він прогресує, що еволюція думки відбувається не по прямій, якою б вона не була – висхідна чи ні, а по певній спіралі, де думка знову проходить старими шляхами, водночас не перестаючи височити над ними” [11, 1614-1615]. Розгляд творчості А.Камю як метатекстуального явища дозволяє наскільки це можливо, заповнити лакуни останнього періоду творчості письменника, який з огляду на його передчасну смерть залишився незавершеним. Тому доречним стає аналіз попередньої творчості митця.

Отже, “канонічний” А.Камю – це А.Камю періодів абсурду і бунту. Цикл абсурду охоплює твори письменника, задумані у передвоєнний період, але опубліковані під час війни. До нього входять есе “Міф про Сізіфа” (1942), роман “Сторонній” (1942), п'єси “Калігула” (1944) і “Непорозуміння” (1944). Усі ці твори утворюють єдність, ідейним центром якої є думка про абсурдність світу і людського існування у ньому

та заперечення погляду про онтологічну вину людини.

Такій світоглядній позиції відповідає й ретельно продумана естетика роману. Експериментальні пошуки письменника зупинилися на виборі специфічної наративної форми – “антипсихологічній” оповіді (С.Фокін), “нульового рівня письма” (Р.Барт), – теоретичним фундаментом якої стала феноменологія з її відмовою пояснити ірраціональний світ та апеляцією до дескриптивності.

Другий етап – цикл бунту, зародився під впливом воєнних і повоєнних подій і складається з такого самого жанрового триптиху, що й попередній цикл: есе “Бунтівна людина” (1951), роман-хроніка “Чума” (1947), п’єси “Стан облоги” (1948) та “Справедливі” (1950). Тематичним центром творів періоду бунту стала концепція колективного опору та умов протистояння його виродженню у різноманітні тоталітарні стани. Висновки А.Камю в есе “Бунтівна людина” переростають нігілізм етапу абсурду, протиставляючи його апріорній аксіологічній порожнечі позаіндивідуальну цінність – ідею міри. Письменник робить вибір на користь розумності на противагу оспівуванню ірраціональності. Хаотичне, неоформлене і недосконале буття письменник на цьому етапі доповнює, заміщає естетичним бунтом класичного письма, що полягає у ретельній продуманості, запереченні випадковості й стихійної романтичної безпосередності. Так, від естетики абсурду А.Камю переходить до естетики бунту, теоретичним підґрунтям якої стала концепція “нового класицизму”, що пов’язала художній метод письменника з традицією французької раціональності.

Цикли абсурду і бунту, як свідчить обширна бібліографія, є найбільш дослідженими у російських та зарубіжних камюзіанських студіях. Проте український науковий дискурс про творчість однієї зі знакових постатей літератури минулого століття фактично ще й досі не розпочався. Це мовчання, за радянських часів мотивоване ідеологічним розходженням письменника з комуністичним учінням, сьогодні не знаходить жодного виправдання. Натомість у Франції останнім часом публікуються роботи, які розкривають широкому загалу невідомого досі А.Камю – автора перших критичних есе, поеми в прозі “Інтуїції”, ліричних есе “Голоси бідного кварталу”, романів “Луї Ренжар” та “Щаслива смерть”.

Так, провідний французький фахівець, що довгий час очолювала центр по вивченню творчості письменника, Ж.Леві-Валенсі у посмертно опублікованому у 2006 році, але захищеному ще у 1980 році дисертаційному дослідженні “Альбер Камю, або народження романіста (1930-1942)” детально вивчає генезу романної творчості письменника, вдаючись до її

прискіпливого хронологічного аналізу. У поле її дослідження ввійшли перші літературні спроби письменника. Науковець переконливо доводить, що вже у найперших творах молодого А.Камю наявні притаманні усій його наступній творчості принципи: зосередження на певних образах, специфічна наративна техніка, стосунки між часом та простором, творче опрацювання реальності [див.: 8].

У Росії творчість раннього А.Камю привернула увагу відомого дослідника Є.Кушкіна. У роботі “Альбер Камю: Ранні роки” (1982) науковець, як і його французька колега, стверджує, що еволюцію та єдність думки А.Камю не можливо окреслити без урахування його творчості у міжвоєнний період. Враховуючи біографічний, соціальний та культурний аспекти життя молодого А.Камю, дослідник виокремлює ряд закономірностей його перших творів, важливих для вивчення також і пізньої творчості письменника. Це тяжіння до “середземноморського міфу”, творчий метод “полярностей”, що проявляється у двох тематичних регістрах (трагедії і щастя людського буття, прагнення щастя і зачарованості смертю) та у двох планах (світу і людини, метафізики і соціуму) [див.: 5].

Напрацювання дослідників творчості раннього А.Камю становлять неабияку важливість для вивчення творів А.Камю останнього десятиліття його життя. У цьому зізнається і сам письменник у написаній у 50-ті роки передмові до опублікованої дуже малим накладом у 1937 році збірки ліричних есе “Спід і лице”: “Так, ніщо не заважає мріяти, навіть у час вигнання, і я знаю напевне, що твір людини – то не що інше, як довгий шлях пошуку через мистецтво двох-трьох образів, простих і великих, які вперше розкрили нам серце” [4, 15]. Тому відстань між першими і останніми творами письменника не є настільки значною, як це може видатися на перший погляд. Наприклад, протести роману “Щаслива смерть” і повісті “Падіння” мають чимало подібностей: невластиве А.Камю – співцю Середземномор’я – звернення до північного топосу відповідно Праги і Амстердаму, трансформація цих просторів, що мають зворотно пропорційну залежність (розширення у романі “Щаслива смерть” на противагу звуженню у повісті “Падіння”). Образ загадкової мовчазної матері – змальований скупими, але ємкими штрихами в есе “Спід і лице” та незавершеному першому автобіографічному романі А.Камю “Луї Ренжар”, а згодом і у романі “Сторонній” – набуде глибини і вийде на перший план в останньому обірваному смертю автобіографічному романі “Перша людина”.

Якщо творчість раннього А.Камю стала предметом вивчення хоча і не чисельних досліджень, то окремих робіт, присвячених останньому, надзвичайно складному і неоднозначному, періоду творчості письменника, ми не

зустрічали. Проте у різних ракурсах він висвітлюється у дослідженнях, присвячених загалом життю та творчості А.Камю або ж його окремим творам. Цю лакуну у дослідженні пізнього доробку митця можна почасти пояснити відносно нещодавнім опублікуванням у Франції – у 1989 році – “Записників III”, які охоплюють щоденникові нотатки письменника з березня 1951 по грудень 1959 року, та появою лише у 1994 році останнього роману “Перша людина”.

Посмертне оприлюднення цих текстів А.Камю дозволяє в повній мірі окреслити формат його пізньої творчості. Зазначимо, що періодизація циклів підготовчого циклу, етапів абсурду і бунту А.Камю не є фіксованою: їх кордони коливаються у різних науковців у рамках кількох років і не завжди є чітко мотивованими. Натомість проміжок останнього періоду творчості письменника не становить такої проблеми, оскільки публікація у жовтні 1951 року есе “Бунтівна людина”, що круто змінила життя А.Камю, підбила ризику під триптихом циклу бунту. Тому відлік останнього періоду письменника будемо починати з 1952 року – року який слідує за оприлюдненням есе “Бунтівна людина”. А завершення цьому періоду поклала передчасна смерть письменника в автокатастрофі 4 січня 1960 року.

Твори цього циклу письменник не встиг вписати у жанрову схему роману, п’єси та есе, як це було заплановано. Проте їх можна класифікувати на три категорії: прозові твори, есе (літературно-критичні, лірико-філософські, соціально-філософські) та театральні адаптації.

Якщо раніше А.Камю писав романи, то його пізня творчість урізноманітнілася жанром новели – збіркою “Вигнання і Царство” (1957), одна з новел яких у ході написання розрослася до розмірів повісті “Падіння” (1956). У 50-ті роки письменник, як і у молоді роки (незавершений роман “Луї Ренгар”), повертається до ідеї створення автобіографічного полотна. Так, роман “Перша людина” (1994) змальовує дитинство і юність літературного двійника письменника Жака Кормері.

Задум створити есе, яке б, як і есе “Міф про Сізіфа” і “Бунтівна людина”, концептуально доповнювало й узагальнювало цикл творчості 50-х років, А.Камю так і не встиг реалізувати. Але записи у щоденнику свідчать, що вслід за Сізіфом і Прометеєм героєм циклу 50-х років мала б стати Немезида – богиня міри і справедливості [7, с. 44, 78, 81, 187, 190, 207, 274; 3, с. 372]. Її ім’я з’являється вже на останніх сторінках есе “Бунтівна людина”, де письменник протиставляє бунтівному надмірові “полудневу думку” – ідею міри, притаманну середземноморській ментальності [2, 429]. Мислення в рамках грецької міфології є ознакою філософського і художнього світогляду А.Камю, що ще раз свідчить про внутрішню єдність загального метатексту митця.

Відсутність провідного есе цього періоду почасти заміщають лірико-філософські медитації на середземноморські мотиви “Літо”, опубліковані у 1954 році, але написані протягом 1939-1953 років, та ряд літературно-критичних есе. Це – “Передмова до книги “Будинок народу” Луї Гійю” (1953), есе “Митець за ґратами” (1952), “Роже Мартен дю Гар” (1955), “Рене Шар” (1958), “Про “Острови” Жана Греньє” (1959). Також після вручення у грудні 1957 року Нобелівської премії А.Камю прочитав лекцію, де, зокрема, знову звернувся до проблеми, що завжди його турбувала, – стосунок літератури і реальності. Проблема смертної кари, над якою роздумує більшість персонажів А.Камю, у цей період постає у соціальному вимірі в есе “Роздуми над гільйотиною” (1957).

Щодо театру, заплановану п’єсу “Дон Фауст”, яка б поєднала одного з улюблених образів А.Камю Дон Жуана і Фауста, письменник так і не встиг написати. Натомість 50-ті роки ознаменувалися значною кількістю адаптацій. А.Камю звертається до Золотого віку іспанської літератури і ставить п’єси П.Кальдерона “Поклоніння хресту” та Лопе де Вега “Лицар д’Ольмедо”. Письменник пише сценарій до роману Ф.Достоевського “Бісовиння”. Із сучасників А.Камю адаптує твори Д.Бузатті (“Цікавий випадок”), У.Фолкнера (“Реквієм по черниці”).

Якщо порівняти літературну плідність останнього періоду творчості письменника з попередніми циклами абсурду і бунту, то не можна не погодитися з поглядом багатьох дослідників про відчутний спад письменницької активності пізнього А.Камю. Але це твердження може бути цілком об’єктивним, якщо рахувати лише кількісний, а не якісний вимір творчості письменника. Значну частину часу і сил митця у цей період поглинула полемічна, журналістська і соціальна активність. Адже саме цей період А.Камю дослідники його життя, зокрема автори найбільш фундаментальних і авторитетних біографій Г.Лотман та О.Тодд, описують як найбільш складний і у суспільному, і у приватному планах [див.: 9; 12].

По-перше, після публікації 18 жовтня 1951 року есе “Бунтівна людина” А.Камю опинився в певній інтелектуальній ізоляції. Концепція його філософського есе розходила з поглядами тогочасної лівої інтелігенції, до якої він також належав. А.Камю, на протигагу загальному засліпленому захопленню радянським устроєм, розвінчав ідею офірування окремого життя на вівтар революції та історії, характерне як для фашистської, так і комуністичної ідеологій. Власне цій цілі і підпорядкована структура роботи, яка розглядає бунт у трьох іпостасях: метафізиці, історії та мистецтві. Висновки есе – не стільки аналітичні, як ліричні – базуються на протиставленні північному тоталітаристському нехтуванню мірою характерну для середземно-

морської культури ідею рівноваги. Таке відкрите неприйняття письменником будь-якого прояву насилля в ім'я щасливого майбутнього викликало злобну критику на сторінках часопису "Тан модерн", очоленому рупором крайніх лівих ідей Ж.-П.Сартром. Розрив з останнім А.Камю болісно переживав, адже попри різне соціальне походження в обох письменників було чимало спільного як у художніх пошуках, так і у суспільній діяльності.

Крім того, роз'ятрування конфлікту між А.Камю і його колишніми знайомими спричинив удостоєний в 1954 року премії Гонкур роман С. де Бовуар "Мандарини", де за вимисленими персонажами легко прочитувалися реальні особистості – сама авторка, Ж.-П.Сартр та А.Камю. Стосунки героїв у романі були перекручуванням реальних фактів не на користь А.Камю. О.Тодд назвав роман "величезним з'ясуванням стосунків, написаним протягом двох років після полеміки з Сартром" [12, 829]. Цього разу письменник не вступив у полеміку, але у 1956 році опублікував повість "Падіння", головний герой якої втілює лицемірство т.зв. "екзистенціалістів".

По-друге, 50-ті роки ознаменувалися для Франції активною боротьбою Алжиру за незалежність. Від А.Камю з огляду на його відомість, знання проблеми та активну громадську позицію вимагали дієвого втручання два вороже настроєні табори – ліві, що підтримували антиколоніальну політику, та праві – прихильники збереження status quo. На відміну від однозначної позиції лівих чи правих інтелігентів, А.Камю як француз, що народився і провів більшу частину життя в Алжирі, не бачив можливості вирішити конфлікт на користь лише однієї сторони. Вихід, за А.Камю, полягав у діалозі, встановленні перемир'я, на базі яких можливо врахувати інтереси всіх: як арабів, так і вихідців з метрополії, т.зв. "pieds-noires". Адже в Алжирі проживало більше мільйона європейців, для яких ця земля стала батьківщиною. Проте сторони не були настроєні на мирний діалог, а тому позиція А.Камю викликала певне розчарування, що не могло не позначитися на моральному стані письменника. А.Камю переживав цей історичний конфлікт як особисту трагедію. Цим фактом можна в деякій мірі пояснити ностальгичний тон збірки новел "Вигнання і Царство", у якій африканський континент є ведучим простором. Також на сторінках роману "Перша людина" глибоке інтимне ставлення письменника до проблеми стосунків двох країн знайде своє художнє втілення.

По-третє, 50-ті роки для А.Камю позначилися серйозними особистими проблемами. Якщо автори перших біографій письменника Р.Кійо, Г.Лотман нівелюють цей аспект життя А.Камю, то О.Тодд, спираючись на опубліковані лише у

1989 році "Записники III" та свідчення друзів і знайомих письменника, відтворює його сімейну драму, яка проливає світло на деякі епізоди і теми повісті "Падіння" та збірки "Вигнання і Царство".

У 1950 році А.Камю з жінкою та дітьми оселяється у власному будинку на вулиці Мадам у Парижі. Проте сімейне життя Камю далеке від ідилії. Жінка А.Камю переживає період важкої депресії, що вимагає клінічного догляду. Чоловік та родичі підозрюють її у кількох невдалих спробах самогубства у 1954 році. Падіння жінки з паризького мосту у повісті "Падіння" може бути навіяним саме цим епізодом з життя письменника. А.Камю відчуває вину і водночас не може розірвати стосунки з відомою актрисою Марією Казарес. Письменник, як цитує його О.Тодд, опиняється у "скляному шарі" [12, 819]. Така безвихідна ситуація позначається на здоров'ї А.Камю: він переживає загострення туберкульозу – хвороби, яка невідступно переслідувала письменника ще з ліцейських часів. Все це відбувається на тлі інтенсивної суспільної діяльності А.Камю та побутових клопотів, що відволікають митця від безпосередньої творчості. Атмосфера загнаності, у якій опинився А.Камю у цей період, художньо втілена у новелі "Йона, або Художник за роботою".

Біографічний аспект творчості письменника до певної міри розглядає і радянський фахівець з творчості А.Камю С.Веліковський у відомій монографії "Трані "нещасної свідомості". Театр, проза, філософська есеїстика, естетика Альбера Камю" (1973). Учений намагається реабілітувати письменника, опального в СРСР після виходу есе "Бунтівна людина". Відносно не чисельні обов'язкові на той час реверанси вбік лєнінізму-марксизму дозволяють досліднику зробити першу серйозну спробу комплексного аналізу доробку А.Камю. У цій монографії розглянута з позицій історизму творчість письменника вписана в історико-культурний і філософський контекст ідеологічно "розірваної" епохи середини ХХ ст. як його невід'ємна частина – "грань". Останній цикл творчості С.Веліковській називає "колом вигнання" [1, 180]. Збірка новел "Вигнання і Царство" та повість "Падіння", на думку С.Веліковського, свідчать про творчу кризу письменника, який будучи більше не здатним творити крупні речі, постійно їх відкладаючи, вправлявся для "підтримки робочого настрою" на невеликих жанрових формах. Дослідник відмічає мізантропічну, песимістичну тональність цих творів А.Камю, герої яких страждають від нездоланого індивідуалізму і розірваності власної свідомості: "Теперішні "сторонні" його – сторонні на годину" [там само, 187]. Висновок науковця щодо пізньої творчості митця є категоричним: "Втрата давала знати про себе у власних його

речах, мабуть, ще більш явно, ніж у багатьох, кому він дорікав, а наслідки її відразу ж виявляються у виведених там особах, у складі оповіді, у стилі – в усьому всесвіті його вимислу” [там само, 232]. Причину цього занепаду радянський дослідник приписує задекларованому в есе “Бунтівна людина” засудженню історичних подій. Категоричність такого висновку сьогодні можна пояснити радянською кон’юктурою та незнайомством С.Веліковського з пізніше опублікованим романом “Перша людина”.

Натомість російський фахівець з французької літератури іншої генерації С.Фокін у дослідженні “Альбер Камю. Роман. Філософія. Життя” (1999) оцінює останній період творчості митця як вінець його філософсько-естетичних і художніх пошуків. Мета його монографії, так само як і С.Веліковського, полягає у вивченні еволюції внутрішньої логіки поглядів письменника. Науковець так само підходить до творчості А.Камю з позиції послідовного історизму, розглядаючи філософські, естетичні та художні ідеї письменника не у вигляді завершених систем, а в процесі їх становлення в контексті конкретної історичної та літературної ситуації.

С.Фокін детально і чітко окреслює філософсько-естетичні засади періодів абсурду та бунту письменника у перспективі, яка загалом відповідає загальноприйнятому поглядів на творчість письменника. Щодо останнього періоду творчості А.Камю, то російський науковець пропонує свою оригінальну концепцію, яка з-поміж інших доступних нам досліджень про доробок письменника 50-х років є найбільш повною¹. С.Фокін вважає, що післявоєнна політична історія французької лівої інтелігенції та алжирський конфлікт стають тими зовнішніми подіями, які призводять до внутрішньої трансформації А.Камю, яка готувалася усім рухом світоглядної еволюції письменника, – остаточного переходу від “ідеї” до “життя”, від переважно “ідеологічного” світорозуміння, втіленого у філософських і художніх творах циклів абсурду і бунту, до відкритого, ідеологічно неупередженого світосприйняття [6, 284].

Спираючись на критичні статті, щоденникові записи та есе письменника, С.Фокін називає період після публікації есе “Бунтівна людина” (1951) циклом “любові”. Науковець звертає увагу на кінець твору, де, як і в есе “Міф про Сізіфа”,

А.Камю окреслює перспективу нового повороту своєї думки: “Стає зрозумілим, чому бунт не може обійтися без дивної любові” [2, 436]. Ідея любові органічно продовжує думку про долання замкнутої на собі суб’єктивності у бунтівному пориві єднання з Іншим. Але, на відміну від світоглядної позиції бунту, направленої на ломку і перероблення світу, ідея любові спрямована на прийняття світу, його виправдання, визнання його мірою, а отже, й на більш повне охоплення буття. Проте камюзіанське розуміння любові С.Фокін закликає відрізнити від поняття любові християнської метафізики [6, 285-286].

Для характеристики філософської позиції довіри до світу А.Камю російський науковець вводить термін “естетики любові”, утворений по аналогії з впровадженими письменником поняттями “естетики абсурду” та “естетики бунту”.

Отже, неоднозначний характер пізньої творчості А.Камю, який письменник не встиг завершити, надати властивого попереднім циклам філософського осмислення, породжує не менш суперечливі погляди дослідників. Її розцінюють і інтерпретують по-різному: як етап творчого занепаду – “коло вигнання” (С.Веліковський), як етап “останнього суду”, або Немезиди (А.Камю) або ж як найбільш зрілий період творчої еволюції митця – “період любові” (С.Фокін). Ми вважаємо, що навіть семантика назв художніх творів цього періоду – “Вигнання і Царство”, “Падіння” та “Перша людина”, імплікує ідею подорожі (як у зовнішньому часопросторі, так і у внутрішньому вимірі персонажа), а отже, і тему Іншого. Ця тема з огляду на розглянуті вище біографічні факти у 50-ті роки недвозначно торкається А.Камю – Іншого стосовно пануючої ідеології, Іншого у своїй першій і другій батьківщинах, Іншого у своїй сім’ї. Про подорож як причину перетворення себе на Іншого А.Камю писав ще у своїх ранніх працях. Зокрема, в есе “Любов до життя” (1937) збірки “Спід і лице” письменник зізнається у терапевтичному ефекті подорожі: “Подорож зовсім не приносить задоволення. Я скоріш схильний бачити в ній аскезу [...]. Подорож як найбільш велика і серйозна наука допомагає нам знову віднайти себе” [4, 38]. Отже, у 50-х роках письменник у своїх художніх творах знову активно звертається як до теми подорожі, так і до дотичної до неї теми Іншого і вирішує їх у специфічний спосіб, аналіз якого вимагає окремого дослідження.

¹ Потрібно зауважити, що впливовий дослідник, упорядник першого плеядівського видання творів А.Камю Р.Кійо у висновках своєї монографії “Море і тюрми. Есе про Альбера Камю” також називає цикл, що слідує за періодом абсурду і бунту, циклом любові [10, 310]. Проте ця ідея не була в повній мірі аргументована французьким науковцем, на відміну від його російського колеги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великовский С. Грани “несчастливого сознания”. – М.: Искусство, 1973. – 239 с.
2. Камю А. Бунтівна людина // Камю А. Вибрані твори. У 3-х т. – Т. 3. Есе / Пер. з фр. – Харків: Фоліо, 1997. – С. 181-438.
3. Камю А. Записные книжки / Камю А. Сочинения. В 5 т. – Т. 5 / Пер. с фр. – Харьков: Фоліо, 1998. – 410 с.
4. Камю А. Спід і лице // Камю А. Вибрані твори: у 3 т. – Т. 3. / Пер. з фр. – Харків: Фоліо, 1997. – С. 7-43.
5. Кушкин Е.П. Альбер Камю: Ранние годы. – Л.: ЛГУ, 1982. – 183 с.
6. Фокин С. Альбер Камю. Роман. Философия. Жизнь. – СПб.: Алетейя, 1999. – 384 с.
7. Camus A. Carnets III (mars 1951 – décembre 1959). – P.: NRF, Gallimard, 1989. – 303 p.
8. Levi-Valensi J. Albert Camus ou La naissance d'un romancier (1930-1942). – P.: NRF, Gallimard, 2006. – 562 p.
9. Lottman H.R. Albert Camus. A Biography. – Lnd.: Weidenfeld & Nicolson, 1979. – 753 p.
10. Quilliot R. La mer et les prisons. Essai sur Albert Camus. – Paris, Gallimard, 1970. – 315 p.
11. Quilliot R. L'homme révolté. Commentaires / Camus A. Essais. – P.: Gallimard, 1993. – P. 1609-1630.
12. Todd O. Albert Camus. Une vie. – Paris, Gallimard, 1999. – 1188 p.